

Uniwersytet Jagielloński
Wydział Filozoficzny
Instytut Filozofii

Streszczenie pracy doktorskiej

Autor	Daniel Wańczyk
Promotor	dr hab. Michał Bohun prof UJ
Tytuł pracy	Rewolucja i eschatologia. Modernistyczny projekt Dymitra Mereżkowskiego.
Podstawowy cel pracy	Rekonstrukcja i analiza ewolucji światopoglądowej Dymitra Mereżkowskiego w kontekście rewolucji rosyjskiej.
Metoda badawcza	Klasyczna metoda historii idei polegająca na analizie tekstów źródłowych i ich interpretacji w szerokim kontekście historycznym.
Aktualny stan badań	Zgodnie z naszą najlepszą wiedzą dotychczas nie powstała żadna monografia przedstawiająca myśl filozoficzną Dymitra Mereżkowskiego. W Polsce najczęściej miejsca temu zagadnieniu poświęcił A. Walicki i S. Mazurek, natomiast pomniejsze fragmenty odnajdujemy w pracach takich badaczy jak W. Krzemiński, H. Rarot, J. Krasicki, J. Kapuścik

Rys biograficzny Dymitra Mereżkowskiego

Dymitr Mereżkowski (1865-1941), rosyjski modernista, ojciec symbolizmu, powieściopisarz, poeta, publicysta i filozof, którego dzieła zebrane liczą przeszło 50 tomów, urodził się 2 sierpnia 1865 roku w Petersburgu.

Po zakończeniu gimnazjum w 1883 roku, przyszły powieściopisarz rozpoczął studia na fakultecie historyczno-filologicznym uniwersytetu w Petersburgu, gdzie po zabójstwie Aleksandra II ograniczono autonomię i wprowadzono zaostrzony reżim nauczania. W czasie studiów Dymitr Siergiejewicz zainteresował się filozofią pozytywistyczną Augusta Comte'a, Herberta Spencera i Johna Stuarta Milla¹, ale przede wszystkim ideami teoretyków narodnictwa Nikołaja Michajłowskiego i Gleba Uspieńskiego, w których widział „swoich pierwszych nauczycieli”². Pod wpływem rozmów z autorem *Piątku*, Mereżkowski w 1884 roku udał się w prywatną „wędrowkę w lud” do guberni ufijskiej i orenburskiej, gdzie pieszo wędrując od wsi do wsi, „studiował” życie rosyjskich chłopów. Nie był to jedynie błahy epizod, gdyż pisarz przez kilka lat nosił się z zamiarem wyjazdu na prowincję i oddania się pracy wiejskiego nauczyciela. Jednak równolegle z narodnictwem, pod wpływem lektur Charles'a Baudelaire'a, Edgara Allana Poe'go i Fiodora Dostojewskiego uległ fascynacji dekadentyzmem i symbolizmem, w którym odnalazł to, czego brakowało mu w „ludowym socjalizmie”, czyli duchową głębię, religijność oraz mistycyzm. Ostatecznie, to życie literackie całkowicie pochłonęło Mereżkowskiego, choć jak sam przyznawał, młodzieńczy, nieco lekkomyślny, lecz bardzo szczerzy zachwyt ideami narodnictwa, pozostawił trwały ślad w jego światopoglądzie³, co – jak staramy się pokazać w niniejszej pracy – znajdzie swój wyraz w międzyrewolucyjnej publicystyce oraz społecznych projektach tego okresu.

Po zakończeniu uniwersytetu w 1888 roku, przyszły autor trylogii *Chrystus i Antychryst* wyjechał na Kaukaz, gdzie w Bordżomi, całkowicie przypadkiem, poznał osiemnastoletnią, ekstrawagancką poetkę Zinaidę Gippius, którą poślubił już po kilku miesiącach znajomości w ówczesnym Tyflisie. Przez kolejne 52 lata, jak twierdzi Gippius przeżyte bez jednego dnia rozłąki⁴, będą oni tworzyć wyjątkowy, bodajże najsylniejszy w historii literatury rosyjskiej duet, wytyczający nowe trendy artystyczne i obyczajowe, szczególnie w czasie, gdy do ich związku dołączy Dymitr Filosofow, by odtąd, w analogii do Trójcy Świętej, tworzyć małżeńskie trio.

¹ Por. M. Maslin [red.], *Istorija russkoj filosofii*, Moskwa 2008, s. 399.

² D. Mereżkowski, *Awtobiograficzeskaja zamietka*, wydanie internetowe: <http://silverage.ru/meravto/>

³ Tamże.

⁴ Z. Gippius, *D.S. Mereżkowskij*, Moskwa 1991, s. 284.

Mereżkowski zadebiutował zbiorem poezji wydanym w 1888 roku, cztery lata później ukazał się tom *Symbole (Pieśni i poematy)*, lecz właściwym początkiem jego niezwyklej kariery okazał się krytycznoliteracki esej *O przyczynach upadku i o nowych prądach we współczesnej literaturze rosyjskiej* z roku 1893⁵, który okrzyknięto manifestem rosyjskiego symbolizmu. W tym samym czasie przystąpił do pracy nad trylogią *Chrystus i Antychryst*, składającej się z tomów: *Śmierć bogów. Julian Apostata* (1895), *Zmartwychwstanie bogów. Leonardo da Vinci* (1900), *Antychryst. Piotr i Aleksy* (1904). Z kolei za najbardziej znaczącą pracę krytycznoliteracką Mereżkowskiego uchodzi *L. Tołstoj i Dostojewski* publikowana na łamach czasopisma „Mir isskustwa” (1902-1904). Przedstawiona w niej krytyka historycznego chrześcijaństwa, łącząca się z postulatami rehabilitacji cielesności i rezygnacji z ascetycznego przeżywania religii, ukazuje inspirację filozofią Friedricha Nietzschego oraz Wasilija Rozanowa.

W literacko-filozoficznym salonie, jaki prowadzili Mereżkowscy na przełomie wieków, stałymi bywalcami byli Wasilij Rozanow, Mikołaj Bierdiajew, Wiaczesław Iwanow, Lew Bakst, Aleksiej Remizow, czy Siergiej Diagiliew, wśród których zrodziła się myśl powołania instytucji sprzyjającej dialogowi inteligencji rosyjskiej i duchowieństwa. Efektem tego stały się Zebrania Religijno-Filozoficzne, które oficjalnie, za zgodą oberprokuratora Świętobliwego Synodu Konstantina Pobiedonoscewa oraz petersburskiego metropolity Antoniego odbywały się w latach 1901-1903. Sprawozdania z burzliwych dyskusji publikowane były w czasopiśmie „Nowyj put” i to właśnie fakt popularyzacji idei nowej świadomości religijnej, czyli rosyjskiego modernistycznego chrześcijaństwa, pośród coraz szerszej publiki stał się powodem zakazu dalszej działalności Zebrań. Po rewolucji 1905 roku, kiedy sytuacja społeczno-polityczna uległa istotnym zmianom, część osób związanych z Zebraniem powołała Towarzystwo Religijno-Filozoficzne, które jednak straciło już swój unikalny charakter i stało się jedną z wielu inteligenckich inicjatyw, które w tamtym czasie powstawały masowo⁶.

Krwawa niedziela i jej reperkusje stały się przyczyną silnego zwrotu w światopoglądzie Mereżkowskiego, który z pozycji myśliciela prawosławnego i monarchisty stał się religijnym anarchistą, dążącym do nawiązania współpracy z radykalną inteligencją, głównie spadkobiercami tradycji narodnickich. Wyrazem tej przemiany stała się koncepcja Teokracji Anarchistycznej, której celem było rewolucyjne ustanowienie utopijnego, pozbawionego wszelkich form zwierzchności Królestwa Ducha, najpierw w Rosji, a kolejno w skali uniwersum.

⁵ Podstawą wydania broszury stały się dwa wykłady wygłoszone przez Mereżkowskiego w Rosyjskim Towarzystwie Literackim. Pierwszy z nich miał miejsce 26 października 1892 roku i nosi tytuł: *O przyczynach upadku literatury rosyjskiej*, drugi 15 grudnia tego samego roku i zatytułowany był: *O nowych prądach we współczesnej literaturze rosyjskiej*.

⁶ A. Nikoliukin, *Fenomen Mereżkowskiego*, [w:] A. Nikoliukin [red.] *Mereżkowskij Pro et Contra*, Sankt-Peterburg 2001, s. 14.

Znakami rozpoznawczymi tej idei stała się całkowita negacja prawosławia, monarchii, a nawet państwowości rosyjskiej w ogóle. Radykalizacja poglądów Mereżkowskiego, a w szczególności jego bliskie relacje z terrorystycznymi organizacjami inteligentnymi, poróżniły go z wieloma przyjaciółmi, przede wszystkim z Bierdiajewem i Rozanowem. Najważniejszymi tekstami tego okresu są zbiory esejów: *Nadchodzący cham* (1906), *Car i rewolucja* (1907), *Nie pokój, lecz miecz* (1908), *W spokojnym wirze* (1908), *Chora Rosja* (1910) oraz beletrystyczna trylogia *Królestwo Bestii*, na którą złożyły się tomy: *Paweł I* (1908), *Aleksander I* (1911-1912) oraz *14 grudnia* (1918).

Po rewolucji październikowej i zwycięstwie znienawidzonych przez Mereżkowskiego bolszewików, wraz z Gippius i Fiłosofowem uciekł z Rosji i przez Polskę (Fiłosofow pozostał w Warszawie) dostał się do Paryża. Od tego czasu rozpoczyna się jego antybolszewicka krucjata, która swój wyraz znalazła między innymi w esejach: *Rosja i bolszewizm* (1920) i *Królestwo antychrysta* (1922). Wielkie nadzieje Dymitr Siergiejewicz wiązał z Józefem Piłsudskim, którego poznał osobiście i wojną 1920 roku, jednak po podpisaniu traktatu ryskiego przeżył wielkie rozczarowanie. W tym kontekście najbardziej kontrowersyjną wypowiedzią autora *Dekabrystów* stało się późniejsze o dwadzieścia lat wystąpienie w audycji radiowej, gdzie prezentując odczyt *Bolszewizm i człowieczeństwo* udzielił poparcia nazistowskim Niemcom w momencie ich agresji na Związek Radziecki. Tłumacząc swoje stanowisko stwierdzał, że nic nie może być gorsze od bolszewizmu, a kres władzy sowieckiej może położyć jedynie interwencja zbrojna. Wierzył, że ostatecznie obydwa totalitaryzmy wzajemnie się unicestwią⁷.

Na emigracji, gdzie Mereżkowski cieszył się ogromną sławą i uznaniem⁸, kontynuował wraz z Gippius działalność artystyczną, której instytucjonalnym symbolem stało się założone przez nich literacko-filozoficzne towarzystwo „Zielona lampa”, w zebraniach którego uczestniczyły czołowe postaci rosyjskiej emigracji. Do najważniejszych prac z tego okresu należą kolejne trylogie: *Trylogia o Trójcy: Tajemnica Trzech – Egipt i Babilon* (1925), *Tajemnica Zachodu – Atlantyda – Europa* (1930), *Nieznany Jezus* (1932-1934); *Oblicza świętych od Jezusa do nas: Paweł. Augustyn* (1936), *Św. Franciszek z Asyżu* (1938), *Joanna d’Arc i Trzecie Królestwo Ducha* (1938); *Hiszpańscy mistycy: Św. Teresa z Ávili* (1940), *Św. Jan od Krzyża* (1940-1941), *Mała Teresa* (1941), *Reformatorzy: Luter* (1941), *Kalwin* (1942), *Pascal* (1941) oraz dwa dyptyki, pierwszy: *Narodziny bogów. Tutenchamon na Krecie* (1924), *Mesjasz* (1926-1927) i drugi: *Napoleon* (1929), *Dante* (1939). Dzieła te, zazwyczaj synkretyczne gatunkowo, stanowią wyraz poszukiwania

⁷ Tamże, ss. 26-27.

⁸ Świadczy o tym choćby 10 nominacji do nagrody Nobla:

https://www.nobelprize.org/nomination/archive/show_people.php?id=6190

proroctw i symboli zwiastujących nadejście eonu Trzeciego Testamentu i Królestwa Bożego na ziemi⁹.

Dymitr Mereżkowski zmarł 7 grudnia 1941 roku w Paryżu, pochowany został na cmentarzu prawosławnym w Sainte-Geneviève-des-Bois.

Przedmiot pracy

Niniejsza praca nie stanowi próby dokonania całościowej syntezy dorobku autora *Nadchodzącego chama* lecz pochyła się nad jego filozoficznymi tekstami okresu międzyrewolucyjnego, czyli napisanymi w latach 1905-1917. Wybór ten nie jest przypadkowy, lecz wynika z dwóch głównych przesłanek. Po pierwsze, to właśnie w tym okresie Mereżkowski sformułował niezwykle ciekawą koncepcję Teokratycznej Anarchii, która stała się jedną z narracji, roszcujących sobie pretensje do bycia ideą przewodnią rewolucji. Po drugie, to właśnie obchodzona niedawno 100 rocznica rewolucji październikowej, stanowi doskonały pretekst, by raz jeszcze przyjrzeć się rosyjskim ideom z okresu rewolucji.

Przystępując do pracy nad filozofią Mereżkowskiego z okresu rewolucji, przyświecały nam trzy podstawowe cele. Pierwszy z nich, to analiza ewolucji i radykalizacji światopoglądu filozofa, dokonującej się pod bezpośrednim wpływem wydarzeń historycznych. Drugi, to ukazanie koncepcji Teokratycznej Anarchii w szerokim kontekście historii idei – wskazanie jej źródeł i inspiracji, zaproponowanie paradygmatycznej przynależności, jak też ukazanie przez jej pryzmat konsekwencji wybranych europejskich tradycji filozoficznych. I wreszcie trzeci cel, to przyjrzenie się, w jaki sposób modernistyczna koncepcja eschatologiczna przeradza się w program polityczny i dąży do czynnego włączenia się w działania rewolucyjne, jednocześnie rewidując pod ich wpływem swoje maksymalistyczne postulaty. Tak zdefiniowanym celom podporządkowana została struktura pracy, na którą składa się pięć rozdziałów.

Pierwszy, *Narodziny światopoglądu utopijnego*, docieka przyczyn radykalnego zwrotu w filozofii Mereżkowskiego, poprzez analizę jego stosunku do wydarzeń „krwawej niedzieli” i wojny rosyjsko-japońskiej. Omawia najważniejsze teksty z roku 1905, ukazujące narodziny i formułowanie podstawowych założeń koncepcji Teokratycznej Anarchii oraz przedstawia jej ideowe inspiracje i wskazuje intelektualne tradycje, których stała się kontynuatorką.

⁹ Por. O. Korostieliew, *Poslednije trilogii D.S. Mereżkowskiego*, [w:] D.S. Mereżkowskij, *Reformatory. Ispanskie mistyki*, Moskwa 2002, s. 538.

Rozdział drugi, *Jeźdźcy rewolucji*, stanowi wyłom z linearnej narracji całej pracy, mający na celu ukazanie historii sojuszników, z którymi Dymitr Siergiejewicz chciał urzeczywistnić swoją utopię. W tym kontekście za stosowne uznano przedstawienie tradycji filozoficznych, poglądów i celów społeczno-politycznych Partii Socjalistów-Rewolucjonistów oraz jej Organizacji Bojowej, zarysowanie sylwetek głównych działaczy, z Borysem Sawinkowem na czele, jak też ukazanie praktyki „krwawego cechu”.

Rozdział trzeci, *Idea w natarciu*, stanowi analizę „pielgrzymki” Mereżkowskiego do Paryża z lat 1906-1908, gdzie nie tylko nadał on swojej koncepcji najpełniejszą formę, ale też podjął próbę jej rozpropagowania na Zachodzie. Poza omówieniem tekstów powstałych w czasie „dobrowolnego zesłania”, w rozdziale tym opisane zostało nawiązanie współpracy Mereżkowskich z działaczami Organizacji Bojowej Partii Socjalistów-Rewolucjonistów oraz ich wzajemne stosunki. Ponadto przedstawione zostały relacje Mereżkowskiego z ówczesnymi elitami intelektualnymi Francji.

Rozdział czwarty, *Spory o ideę*, ukazuje koncepcję Teokratycznej Anarchii w polemikach toczonych z Mikołajem Bierdiajewem i Wasilijem Rozanowem, a także w dyskusji z tezami legendarnego almanachu *Drogowskazy*. Takie wielostronne zestawienie pozwoliło na wyłuszczenie głównych tez głoszonych przez Mereżkowskiego oraz wymusiło jego ustosunkowanie się do stawianych zarzutów. Zabieg ten był tym bardziej wskazany, że w świetle niesystematycznego charakteru tekstów Dymitra Siergiejewicza, wiele kwestii wymagało doprecyzowania, lub przynajmniej komentarza.

Rozdział ostatni, podobnie jak pierwszy, ukazuje szczególnie silne uwikłanie idei Mereżkowskiego w wydarzenia historyczne. O ile tam koncepcja Teokratycznej Anarchii formowała się w obliczu „krwawej niedzieli”, o tyle tutaj zostaje poddana rewizji, najpierw pod wpływem I wojny światowej, a kolejno rewolucji lutowej i październikowej. Obserwujemy nie tylko zmiany struktury wewnętrznej całej koncepcji i stosunku do kluczowych zagadnień jak Rosja, czy burżuazja, ale i ewolucję postawy filozoficznej i rewizję ambicji w obliczu zwycięstwa bolszewików.

Poszukując odpowiedzi na pytanie o znaczenie koncepcji Teokracji Anarchistycznej dla historii idei, możemy wskazać przynajmniej kilka argumentów poświadczających jej wagę. Po pierwsze jest ona ciekawym przykładem modernistycznej eschatologii, ilustracją zmagania religijnego myśliciela z doświadczeniem pozytywizmu i próbą przewyciężenia mieszczańskiego materializmu, ateizmu i kryzysu więzi społecznych. Intuicje Mereżkowskiego dotyczące konfliktu kultury i religii oraz krytyka historycznego chrześcijaństwa okazały się być zbieżne z poszukiwaniami dwudziestowiecznych myślicieli religijnych nie tylko w Rosji ale i w Europie Zachodniej. Po drugie, filozofia Mereżkowskiego jest żywym przykładem recepcji myśli Joachima z

Fiore na gruncie rosyjskim, a co więcej, łączy się z postulatem, a nawet programem jego praktycznego urzeczywistnienia. Ukazuje więc nie tylko zainteresowanie myślą kalabryjskiego mnicha, lecz stanowi także przykład jej ewolucji. Po trzecie, Teokracja Anarchistyczna pokazuje z jak ogromnym fermentem intelektualnym mieliśmy do czynienia w dwunastoletnim okresie rewolucji rosyjskiej i jak wiele idei rewolucyjnych walczyło, by stać się jej wiodącą narracją. Warto ten fakt przypominać i akcentować, jako że w sto lat po przewrocie bolszewików, często upraszczamy, a nawet banalizujemy historię tego brzemiennego w skutki wydarzenia. Wreszcie po czwarte, *pro domo sua* nie powinniśmy zapominać o związkach łączących ideę Mereżkowskiego z polskim romantycznym mesjanizmem, którego wagę i znaczenie Petersburski myśliciel wielokrotnie podkreślał.

Znacznie trudniejsza wydaje się odpowiedź na pytanie o aktualność Mereżkowskiego i jego miejsce we współczesnej filozofii. Nie ulega wątpliwości, że od wielu dziesięcioleci jest on myślicielem zapomnianym i jeśli nawet jest obecny we współczesnych pracach, to obecność ta ma charakter historycznej wzmianki, a nie żywej i twórczej inspiracji. Bardzo trudno orzec czy taki stan rzeczy ma stały charakter, czy też możemy oczekiwać renesansu myśli Mereżkowskiego, jego nowego odczytania. Na rzecz drugiego scenariusza może przemawiać nieprzebrane bogactwo jego twórczości, w którym natchnienie odnaleźć mogą badacze najróżniejszych dyscyplin, ale także obserwowane tak w Rosji, jak i w Polsce odrodzenie myśli z zakresu szeroko pojętego nurtu religijno-mistycznego, przejawiające się prawdziwym rozkwitem ruchów neomesjanistycznych, rewitalizowaniem romantycznych mitów przez mniej lub bardziej skrajną prawicę, powrotem wątków (anty)bolszewickich do debaty publicznej, a także zainteresowaniem chrześcijańską herezją, *jurodztwem*, czy szamanizmem. Być może nie jest pozbawionym znaczenia i fakt wznowienia tomu *Car i rewolucja*, który nakładem jednego z moskiewskich wydawnictw ukazał się w roku 2017. W związku z powyższym, pytanie o potencjał filozoficzny twórczości Mereżkowskiego należy uznać za otwarte.

Bibliografia

Teksty źródłowe

- M. Bierdiajew, *Autobiografia filozoficzna*, Kęty 2002.
- N. Bierdiajew, *Istoki i sens russkiego komunizmu*, Paryż 1955.
- N. Bierdiajew, *Królestwo Ducha i królestwo cezara*, Kęty 2003.
- N. Bierdiajew, *Mierieżkowskij o rewolucji*, [w:] N. Bierdiajew, *Duchownyj krizis intelienci*, Moskwa 1998.
- N. Bierdiajew, *Nowoje chryścianstwo*, [w:] N. Bierdiajew, *Mutnyje liki*, Moskwa 2004.
- N. Bierdiajew, *O nowom religioznom soznanii*, [w:] N. Bierdiajew, *Sub specie aeternitatis*, Sankt-Peterburg 1907.
- N. Bierdiajew, *Pis'ma Nikołaja Bierdiajewa. Publikacija W. Apollja*, [w:] „Minuwszeje. Istoriceskij almanach” 9/1990.
- N. Bierdiajew, *Russkaja idieja*, [w:], Moskwa-Charków 2006.
- N. Bierdiajew, *Samosoznanije*, Moskwa-Charków 2006.
- M. Bierdiajew, *Zarys metafizyki eschatologicznej. Twórczość i uprzedmiotowienie*, Kęty 2004.
- S. Bułgakow, *Geroizm i podwiznicestwo*, [w:] *Wiechi. Iz głubiny*, Moskwa 1991.
- S. Bułgakow, *Wojna i ruskoje samosoznanije*, Moskwa 1915.
- F. Dostojewski, *Biesy*, Kraków 2010.
- F. Dostojewski, *Bracia Karamazow*, Kraków 2009.
- F. Dostojewski, *Bracia Karamazow*, Warszawa 1984.
- F. Dostojewski, *Dziennik pisarza*, Warszawa 1982.
- F. Dostojewskij, *Dniwnik pisatiela* [w:] *Sobranije soczinienij w 15 tomach*, Sankt-Peterburg 1995.
- W. Ern, *Istoriceskaja cerkow'*, [w:] W. Ern, *Soczinienija*, Moskwa 1991.
- W. Ern, *Tołstoj protiv Tołstogo*, [w:] L.N. Tołstoj *Pro et Contra*, Sankt-Peterburg 2000.
- W. Figner, *Pamiati Frumkinoj i Bierdiagina, 11 ijulia – 13 ijulia 1907g. Materialy suda, riechi i pisma F.M. Frumkinoj i M.B. Bierdiagina. Stichotworienija M.B. Bierdiagina i L. Mielszyna*, Moskwa 1908.
- W. Figner, *Poslie Szlisselburga*, [w:] W. Figner, *Izbrannyje proizwiedienija w 3 tomach*, Moskwa 1928.
- W. Figner, *Zapieczatlennyj trud*, Moskwa 1933.
- D. Filosofov, *Druzja ili wragi*, źródło internetowe: www.dugward.ru/library/filosofov/filosofov_druzja_ili_vragi.html
- D. Filosofov, *Religiozno-filosofskie sobranija*, [w:] „Słowo”, 595/1908.
- S. Frank, *Biografija P.P. Struwe*, Nowy Jork 1956.
- S. Frank, *Mierieżkowskij o „Wiechach”*, [w:] W. Sapow [red.], *Wiechi Pro et Contra*, Sankt-Peterburg 1998.
- S. Frank, *O zadaczach Religiozno-filosofskogo obszczestwa (Po powodu stat'i D.W. Filosofova)*, [w:] „Słowo”, 596/1908.
- M. Gerszenzon, *Predisłowie k 1-mu izdaniju*, [w:] *Wiechi. Iz głubiny*, Moskwa 1991.
- M. Gerszenzon, *Tworczeskoje samosoznanije*, [w:] *Wiechi. Iz głubiny*, Moskwa 1991.
- Z. Gippius, *Biednyj gorod*, źródło internetowe: www.gippius.com/doc/articles/bedny-gorod.html
- Z. Gippius, *Biez mira*, [w:] „Wiesy” 1/1907.
- Z. Gippius, *D.S. Mereżkowskij*, Moskwa 1991.
- Z. Gippius, *Historia mojego dziennika*, [w:] Z. Gippius, *Dzienniki petersburskie. Dziennik warszawski*, Warszawa 2010.
- Z. Gippius, *Niebieska księga (1914-1917)*, [w:] Z. Gippius, *Dzienniki petersburskie. Dziennik warszawski*, Warszawa 2010.

Z. Gippius, *O bywszem*, [w:] Z. Gippius, *Dniewniki 1893-1919*, Moskwa 2003.

Z. Gippius, *Parizskaja azanda*, [w:] *Sobranije soczinienij. T 8. Dniewniki: 1893-1919*, Moskwa 2003.

Z. Gippius, *Riewolucyja i nasilje*, [w:] *Car i riewolucyja*, Moskwa 2017.

D. Mereżkowskij, *Awtobiograficzeskaja zamietka*, wydanie internetowe: <http://silverage.ru/meravto/>

D. Mereżkowskij, *14 marta*, [w:] W. Połonskij [red.], *Pieriełom 1917 goda: riewolucyonnyj kontekst russkoj literatury*, Moskwa 2017.

D. Mereżkowskij, *Anioł rewolucji*, [w:] W. Połonskij [red.], *Pieriełom 1917 goda: riewolucyonnyj kontekst russkoj literatury*, Moskwa 2017.

D. Mereżkowskij, *Bies ili Bog*, [w:] D. Mereżkowskij, *Nie mir no miecz*, Charków-Moskwa 2000.

D. Mereżkowskij, *Bor'ba za dogmat*, wydanie internetowe: www.az.lib.ru/m/merezhkowskij_d_s/text_1914_borba_za_dogmat_oldorfo.shtml

D. Mereżkowskij, *Cwiety mieszczaństwa*, [w:] D. Mereżkowskij, *Nie mir no miecz*, Moskwa 2000.

D. Mereżkowskij, *Graduszczij cham*, [w:] D. Mereżkowskij, *Griaduszczyj cham*, Moskwa 2004.

D. Mereżkowskij, *Jest' Rossija*, [w:] W. Połonskij [red.], *Pieriełom 1917 goda: riewolucyonnyj kontekst russkoj literatury*, Moskwa 2017.

D. Mereżkowskij, *Jewriejskij wapros kak russkij* [w:] D. Mereżkowskij, *Było i budet. Niewojennyj dniewnik*, Moskwa 2001.

D. Mereżkowskij, *L. Tołstoj i Dostojewskij*, Moskwa 1995.

D. Mereżkowskij, *O Cerkwi griaduszczego*, [w:] T. Goriajewa [red.], *Religiozno-Filosofskoje Obszczestwo w Sankt-Pieterburgie (Pietrogradie)*, T. 1, Moskwa 2009.

D. Mereżkowskij, *O nowom religioznom diejstwii*, [w:] D. Mereżkowskij, *Nie mir no miecz*, Charków – Moskwa 2000.

D. Mereżkowskij, *O religioznoj lzi nacjonalizma*, [w:] T. Goriajewa [red.], *Religiozno-Filosofskoje Obszczestwo w Sankt-Pieterburgie (Pietrogradie)*, T. 3 Moskwa 2009.

D. Mereżkowskij, *Prorok russkoj riewolucyi*, [w:] D. Mereżkowskij, *Nie mir no miecz*, Moskwa 2000.

D. Mereżkowskij, *Raspiatyj narod* [w:] D. Mereżkowskij, *Było i budet. Niewojennyj dniewnik*, Moskwa 2001.

D. Mereżkowskij, *Religioznoje narodnichestwo*, [w:] D. Mereżkowskij, *Było i budet. Niewojennyj dniewnik*, Moskwa 2001.

D. Mereżkowskij, *Rozanow*, [w:] W. Fatiejew [red.], *Wasilij Rozanow Pro et Contra*, Sankt-Peterburg 1998.

D. Mereżkowskij, *Siem' smirionnych*, [w:] W. Sapow [red.], *Wiechi Pro et Contra*, Sankt-Peterburg 1998.

D. Mereżkowskij, *Tiepier' ili nikogda*, [w:] D. Mereżkowskij, *Griaduszczyj cham*, Moskwa 2004.

D. Mereżkowskij, *Wojna i rieligija*, [w:] D. Mereżkowskij, *Było i budet. Niewojennyj dniewnik*, Moskwa 2001.

D. Mereżkowskij, Z. Gippius, D. Filosofow, *Car i riewolucyja*, Moskwa 2017.

D. Mereżkowskij, *Ziemia wo rtu*, [w:] D. Mereżkowskij, *Nie mir no miecz*, Charków-Moskwa 2000.

P. Milukow, *Wospominanija*, t. I, Moskwa 1990.

W. Rozanow, *Apokalipsis naszego wriemieni*, Moskwa 2000.

W. Rozanow, *Nie nužno dawat' amnistiju emigrantam*, [w:] „Bogoslowski wiestnik” 3/1913.

W. Rozanow, *O psichologii terrorizma* [w:] „Nowoje wriemia”, 25.VII.1909.

W. Rozanow, *Otojdi, satana*, [w:] „Nowoje wriemia” 14.X.1911.

W. Rozanow, *Pieried grobom Stołypina*, [w:] „Nowoje wriemia”, 1.X.1911.

W. Rozanow, *Pis'ma 1917-1919 godow*, [w:] „Literaturnaja uczoba” 1/1990.

W. Rozanow, *Pogriebatieli Rossii*, [w:] W. Rozanow, *O pisatiel'stwie i pisatiel'jach*, Moskwa 1995.

W. Rozanow, *Russkoje gosudarstwiennoct' i obszczestwo*, Moskwa 2003.
 W. Rozanow, *Santimentalizm i prytworstwo kak dwigatieli riewolucii*, [w:] W. Rozanow, *Staraja i mołodaja Rossija: Stat'i i oczerki 1909*, Sankt-Peterburg 2004.
 W. Rozanow, *T'ma...*, [w:] „Nowoje wriemia”, 4.IX.1910.
 W. Rozanow, *Tragiczeskoje ostroumie*, [w:] A. Nikoliukin [red.] *Mereżkowskij Pro et Contra*, Sankt-Peterburg 2001.
 B. Sawinkow, *Bliednyj kon'* [w:] B. Sawinkow, *Awtobiograficzeskaja proza*, Zacharow – Moskwa 2002.
 B. Sawinkow, *Wspomnienia terrorysty*, Warszawa 1991.
 J. Sazanow, *Eto ja winowat... Ewolucyjna i ispowied' terrorista. Pis'ma Jegora Sazanowa s kommentarijami*, Moskwa 2001.
 J. Sazanow, I Kalajew (*Iz wospominanij*), [w:] „Znamja truda”, 2/1907.
 P. Struwe, *Intelligencyja i riewolucyjna*, [w:] *Wiechi. Iz glubiny*, Moskwa 1991.
 P. Struwe, O „*Wiechach*”, [w:] W. Sapow [red.], *Wiechi Pro et Contra*, Sankt-Peterburg 1998.
 W. Swiencickij, W. Ern, *Wzyskujuszczije grada*, Moskwa 1997.
 L. Tołstoj, *Na czym polega moja wiara?*, [w:] W. F. Asmus, *Lew Tołstoj*, Warszawa 1964.
 E. Trubieckoj, *Otieczestwiennaja wojna i jejo duchowyj smysl* [w:] E. Trubieckoj, *Smysł żyzni*, Moskwa 2011.

Opracowania i literatura pomocnicza

M. Aldanow, *Azef*, Paryż 1936.
 L. Andrejew, *Opowieść o siedmiu powieszonych*, Warszawa bd. (ok. 1928).
 B. Baczko, *Rewolucja. Władza, nadzieje, rozterki*, Gdańsk 2010.
 L. Bazyłow, *Polityka wewnętrzna caratu i ruchy społeczne w Rosji na początku XX wieku*, Warszawa 1966.
 A. Benua, *Moi wospominanija*, Moskwa 1990.
 I. Berlin, *Rosyjscy myśliciele*, Warszawa 2003.
 A. Bielyj, *Mieżdu dwóch riewolucyj*, Moskwa 1990.
 M. Bohun, „*Prawda was wyzwoli*”. O herezji Lwa Tołstoja, [w:] „The Polish Journal of the Arts and Culture”, nr 6, 3/2013.
 M. Bohun, *Oczyszczenie przez burzę*, Kraków 2008.
 M. Bohun, *Paradoksy religijnej rewolucji. Włodzimierz Ern i Chrześcijańskie Bractwo Walki*, [w:] W. Rydzewski, A. Ochotnicka [red.], *Między reformą, a rewolucją*, Kraków 2004.
 A. Camus, *Sprawiedliwi*, Kraków 1987.
 A. Cholikow, *Dmitrij Mereżkowskij. Iz żizni do emigracji: 1865-1919*, Sankt-Peterburg 2010.
 A. Cieszkowski, *O drogach ducha. Wybór pism*, Kraków 2016.
 A. Cieszkowski, *Prolegomena do historiozofii*, Warszawa 2014.
 J. Conrad, *W oczach Zachodu*, Londyn 1955.
 W. Czernow, *Pieried buriej. Wospominania*, Nowy Jork 1953.
 H. Desroche, *Dieux d'hommes. Dictionnaire des messianismes et millenarismes de l'ère chrétienne*, Pary-La Haye 1968.
 J. Dobieszewski, *Granice drogowskazów*, [w:] W. Rydzewski, A. Ochotnicka [red.], *Między reformą a rewolucją*, Kraków 2004.
 J. Dobieszewski, *Kłopoty z Tołstojem*, [w:] „Przegląd filozoficzno-literacki”, 1-2/2005.
 J. Dobieszewski, *Włodzimierz Sołojow. Studium osobowości filozoficznej*, Warszawa 2002.
 M. Eksteins, *Święto wiosny. Wielka wojna i narodziny nowego wieku*, Poznań 2014.
 J. Ellul, *Anarchia i chrześcijaństwo*, Kraków-Poznań 2015.
 W. Fatiejew [red.], *Wasilij Rozanow Pro et Contra*, Sankt-Peterburg 1995.
 O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891-1924*, Wrocław 2009.

- A. Gołosiejewa, „Ave revolutio”: sud’ba Maksima Bierdiagina – esera, poeta, samoubijcy, [w:] „Izwestija Saratowskiego uniwersiteta. Serija Istorija, Mieždunarodnyje otnoszenija”, 2017/1.
- E. Gonczarowa [red.], *Rewolucionnoje christostwo. Pisma Mereżkowskich k Borisu Sawinkowu*, Sankt-Peterburg 2009.
- E. Gonczarowa, *Kontury żakerii*, [w:] „Russkaja literatura” 4/2006.
- T. Gorajewa [red.], *Religiozno-Filosofskoje Obszczestwo w Sankt-Pieterburgie (Pietrogradie)*, T. 1-3 Moskwa 2009.
- J. Gondowicz, *Czuły morderca. Notatki do portretu*, [w:] „Literatura na świecie”, 2/1991.
- G. W.F. Hegel, *Wykłady z filozofii dziejów*, Warszawa 1958.
- H. Heine, *Z dziejów religii i filozofii w Niemczech*, Kraków 1997.
- T. Herbich, *Pragnienie Królestwa. August Cieszkowski, Mikołaj Bierdiajew i dwa oblicza mesjanizmu*, Warszawa 2018.
- K. Isupow, *Sud’by klassiczeskogo nasliedija i filosofsko-esteticzeskaja kultura sieriebriannogo wieka*, Sankt-Peterburg 2010.
- W. Jacobs, *Czytanie Schellinga*, Warszawa 2009.
- I. Jewłampijew, *Istorija russkoj metafiziki w XIX-XX wiekach*, Sankt-Peterburg 2000.
- S. Kabłukow, *O W.W. Rozanowie*, [w:] W. Fatiejew [red.], *Wasilij Rozanow Pro et Contra*, Sankt-Peterburg 1998.
- N. Karabczewskij, *Czto glaza moi widieli*, t. II., Berlin 1921.
- N. Karabczewskij, *Tri silueta* [w:] *Około prawosudia*, Sankt-Peterburg 1908.
- M. Katkow, *O samdzierzawii i konstitucii*, Moskwa 1905.
- W. Kiejdan [red.], *Wzyskujuszczyje Grada*, Moskwa 1997.
- M. Kolierow, K. Morozow, *Religioznoje soznaniye i riwolucyja: Merieżkowskije i Sawinkow w 1911 godu*, [w:] „Waprosy filozofii”, 10/1994 ss. 140-142.
- L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, T. 1, Warszawa 2009.
- O. Korostiehow, *Poslednije trilogii D.S. Mereżkowskiego* [w:] D.S. Mereżkowskij, *Reformatory. Ispanskie mistyki*, Moskwa 2002.
- O. Korostiehow, A. Cholikow, *Ot fiewrialia k oktiabriu: publicistika D.S. Mierieżkowskiego 1917-1918 godow. (Iz niewoszedszewo w awtorskie sborniki)*, [w:] W. Połonskij [red.], *Pieriełom 1917 goda: riwolucyonnyj kontekst russkoj literatury*, Moskwa 2017.
- S. Kowalczyk, *Sawinkow*, Warszawa 1992.
- M. Krasilnikowa, *Leonardo Da Winczi w kulturfilosofskoj riefleksii sieriebriannogo wieka*, Iwanowo-Szuja 2010.
- W Krzemień, *Filozofia w cieniu prawosławia*, Warszawa 1979.
- P. Laskowski, *Szkice z dziejów anarchizmu*, Warszawa 2007.
- K. Löwith, *Historia powszechna i dzieje zbawienia. Teologiczne przesłanki filozofii dziejów*, Kęty 2002.
- M. Łuczewski, *O drogach ducha Augusta Cieszkowskiego*, [w:] A. Cieszkowski, *O drogach ducha. Wybór pism*, Kraków 2016.
- I. Malej, *Eros w symbolizmie rosyjskim*, Wrocław 2008.
- M. Mandelsztam, *1905 god w politiczeskich procesach. Zapiski zaszcitnika*, Moskwa 1931.
- M. Maslin [red.], *Istorija russkoj filozofii*, Moskwa 2008.
- M. Maslin, *Protiv niszcziety ducha*, [w:] W. Tołstych [red.], *Wiechi 2009. K 100-letiju sbornika*, Moskwa 2011.
- O. Maticz, *Eroticzeskaja utopia. Nowoje religioznoje soznanie i fin de siècle w Rossii*, Moskwa 2008.
- S. Mazurek, *Filantrop czyli nieprzyjaciel*, Warszawa 2004.
- S. Mazurek, *Rosyjski renesans religijno-filozoficzny*, Warszawa 2008.
- S. Mazurek, *Utopia i łaska. Idea rewolucji moralnej w rosyjskiej filozofii religijnej*, Warszawa 2006.
- S. Mazurek, *Wątki katastroficzne w myśli rosyjskiej i polskiej 1917-1950*, Wrocław 1997.
- A. Mejer, *Peterburgskoje Religiozno-filosowskoje Obszczestwo*, [w:] „Woprosy filozofii”, 7/1992.

- K. Morozow, *Partija Socyalistów-Riewolucyonierow wo wriemia i poslie riewolucyi 1905-1907*, [w:] „Cahiers du Monde Russe, 48/2-3 2007
- A. Nikoliukin [red.], *D.S. Mereżkowskij Pro et Contra*, Sankt-Peterburg 2001.
- A. Nikoliukin, *Rozanow*, Moskwa 2001.
- M. Paleologue, *Carskaja Rossija wo wriemija mirowoj wojny*, Moskwa 1991.
- J. Patočka, *Wojny XX wieku i wiek XX jako wojna*, [w:] *Eseje heretyckie z filozofii dziejów*, Warszawa 1998.
- M. Pawłowa, *Muczeniki wielikowo religioznowo processa*, [w:] D. Mereżkowski, Z. Gippius, D. Filosofow, *Car i riewolucyja*, Moskwa 1999.
- O. Pczelina, *Filosofskie wzgljady D.S. Mereżkowskiego w kontekście mirowozzrienczeskich poiskow rubieża XIX-XX wiekow*, Joszkar-Ola 2015.
- E. Peterson, *Boska Monarchia*, [w:] „44 / Czterdzieści i Cztery. Magazyn Apokaliptyczny”, 9/2017.
- E. Peterson, *Monoteizm jako problem polityczny. Przyczynek do dziejów teologii politycznej w Imperium Romanum*, [w:] „Res Publica Nowa”, 20/2012.
- R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 2014.
- S. Połowinkin [red.], *Zapiski peterburskich Religiozno-filosofskich sobranij (1901-1903)*, Moskwa 2005.
- H. Rarot, *Od nihilizmu do chrześcijaństwa. Historia i współczesność idei filozoficzno-religijnego przezwyciężenia nihilizmu*, Lublin 2011.
- L. Ratajew, *Istorija priedatielstwa Jewno Azefa*, Leningrad 1929.
- M. Rogalski, *Producenci margaryny? Marian Zdziechowski i polski modernizm katolicki*, Kraków 2018.
- P. Rojek, *Mesjanizm integralny*, [w:] „Pressje”, teka 26, 2011.
- R. Rubenstein, *Azef – oblicza zdrady*, Warszawa 2002.
- W. Rymkiewicz, *Baśń rozumu*, [w:] „Kronos”, 1-2/2009.
- M. Sabasznikowa, *Zielionaja zmieja. Istorija odnoj żizni*, Moskwa 1993.
- W. Sapow [red.], *Wiechi Pro et Contra*, Sankt-Peterburg 1998.
- W. Sapow, *Wokróg „Wiech” (Poliemika 1909-1910 godow)*, [w:] W. Sapow [red.], *Wiechi Pro et Contra*, Sankt-Peterburg 1998.
- F.W.J. Schelling, *Filozofia objawienia*, Warszawa 2002.
- A. Sikora, *Fourier*, Warszawa 1988.
- N. Skatowa [red.], *Russkaja literatura XX wieku. Prozaiki, poety, dramaturgii. Biograficheskij slovar’*. Tom 3., Moskwa 2005.
- A. Soboliew, *Mereżkowskie w Pariże (1906 – 1908)*, [w:] „Lica. Biograficheskij almanach”, 1/1992.
- A. Sołżenicyn, *Sierpień czternastego*, Wrocław 2010.
- W. Szentalkinski, *Tajemnice Łubianki. Z „archiwów literackich” KGB*, Warszawa 1997.
- J. L. Talmon, *Political messianism. The romantic phase*, Londyn 1960.
- J. Taubes, *Zachodnia eschatologia*, Warszawa 2016.
- S. L. Thrupp [red.], *Millenial Dreams in Action. Essays in Comparative Study*, The Hague 1962.
- R. Tichy, *Transgresje Augusta Cieszkowskiego*, [w:] A. Cieszkowski, *O drogach ducha. Wybór pism*, Kraków 2016.
- L. Trocki, *Historia rewolucji rosyjskiej. Rewolucja październikowa*, Warszawa 1933.
- B. Uspieński, W. Żywow, *Car i bóg*, Warszawa 1992.
- A. Walicki, *Filozofia a mesjanizm*, Warszawa 1970.
- A. Walicki, *Filozofia polskiego romantyzmu*, Kraków 2009.
- A. Walicki, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995.
- A. Walicki, *Mesjanizm i filozofia narodowa w okresie renesansu filozoficzno-religijnego w Rosji a romantyczny model polski*, [w:] W. Rydzewski, A. Ochotnicka [red.], *Między reformą a rewolucją. Rosyjska myśl filozoficzna, polityczna i społeczna na przełomie XIX i XX wieku*, Kraków 2004.
- A. Walicki, *Między filozofią, religią i polityką*, Warszawa 1983.

- A. Walicki, *Osobowość a historia. Studia z dziejów literatury i myśli rosyjskiej*, Warszawa 1959.
- A. Walicki, *Pisma filozoficzne Cieszkowskiego z lat 1838-1842 w kontekstach intelektualnych epoki*, [w:] A. Cieszkowski, *Prolegomena do historiozofii*, Warszawa 2014.
- A. Walicki, *Rosja, katolicyzm i sprawa polska*, Warszawa 2003.
- A. Walicki, *Rosyjska wersja „Zdrady klerków”*, [w:] „Res Publica”, 10/1988.
- A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.
- S. Witte, *Wspominania*, Leningrad 1924.
- O. Wolkogonowa, *Religioznyj anarchizm D. Mereżkowskiego*, źródło internetowe: <https://www.kph.npu.edu.ua/e-book/clasik/data/volk/merez.html>
- M. Zdziechowski, *Mickiewicz, Mereżkowski i rewolucja rosyjska*, [w:] M. Zdziechowski, *Wybór pism*, Kraków 1993.
- M. Zdziechowski, *Modernistyczne dwiżenije w R-K Cerkwi*, [w:] *Moskowskij jeżeniedielnik*, nr-y: 2, 3, 4 za styczeń 1908.
- W. Zieńkowskij, *Istorija russkoj filozofii*, Paryż 1948.
- N. Ziernow, *Rosyjskie odrodzenie religijne XX wieku*, Warszawa 2015.
- J. Zobnin, *Dmitrij Mereżkowskij Żizn' i diejania*, Moskwa 2008.
- O nieobchodimosti pieriemien w russkom cerkownom uprawlienii (Zapiska 32 stolicznych swiaszennikow), [w:] „Cerkownyj wiestnik”, 11/1905.